חננאל מאק

אלו המלאכים שנקראו בני אלוהים

על־פי השערתו של ד"ר עזרא קהלני, המהדיר של "מדרש אגדת בראשית", חי מחברו האלמוני של המדרש בדרום־איטליה במאה התשיעית או העשירית תחת השלטון הביזנטי שהיה עוין ליהודים, ולא בכדי מכונים בו הנוצרים לכל אורכו בכינויים שונים כגון "הבבליים הרשעים", "סדום" וכיוצא באלה

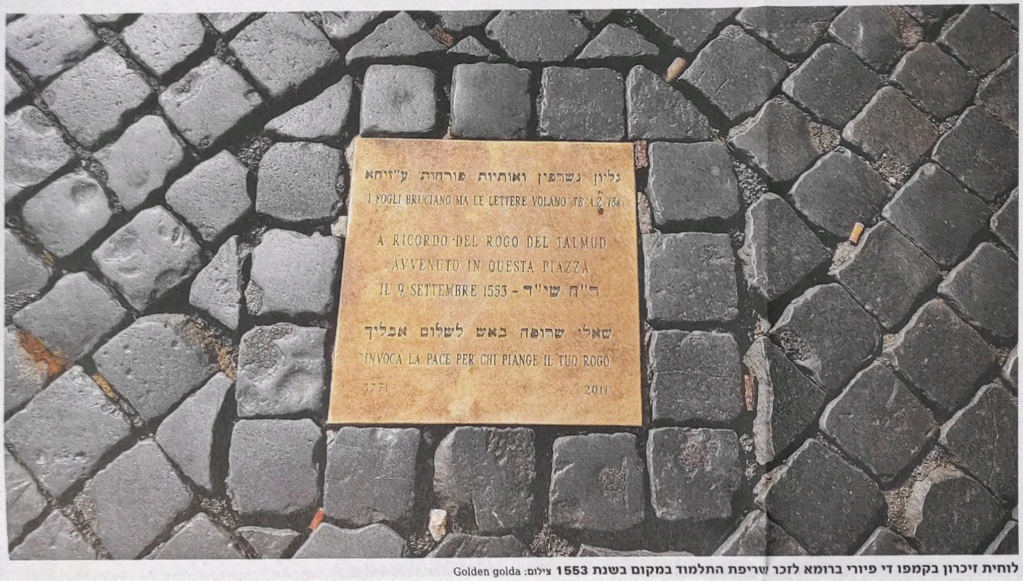
גליון נשרפין ואותיות פורחות ע"ז יחא
I FOGLI BRUCIANO MA LE LETTERE VOLANO TB A.Z. 18a
A RICORDO DEL ROGO DEL TALMUD
AVVENUTO IN QUESTA PIAZZA
IL 9 SETTEMBRE 1553 - ר"ח שי"ד
שאלי שרופה באש לשלום אבליך
INVOCA LA PACE PER CHI PIANGE IL TUO ROGO
5771
2011

לוחית זיכרון בקמפו די פיורי ברומא לזכר שריפת התלמוד במקום בשנת 1553 צילום: Golden golda

מדרש אגדת בראשית, מהדורת עזרא קהלני, הוצאת מכון הרצוג והאיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים, תשפ"א, 746 עמודים

"והרשעים הבבליים אומרים... שיש לו בן... שנאמר: ...'דמה לבר אלהין' (דניאל ג' כ"ה). אמר הקב"ה: רשעים!, שמא כתוב בו דמה לבר אלהא? אילו היה כתוב כך היה לכם פתחון פה. לא כתוב אלא בר אלהין – אלו המלאכים שנקראו בני אלוהים".

על־פי הסיפור המקראי הושלכו שלושת חבריו של דניאל – חנניה, מישאל ועזריה – אל כבשן האש בשל נאמנותם לאלוהי ישראל וסירובם להשתחוות לפסל הזהב שהקים נבוכדנצר מלך בבל. אבל המלך, שהציץ אל הכבשן הבוער, נדהם לגלות את השלושה מהלכים בריאים ושלמים בתוך האש היוקדת ועמם אדם רביעי הדומה לבן אלוהים. מי הוא האדם הדומה לבן אלוהים שנשלח להציל את שלושת הנערים?

מאז ראשית הנצרות מהווה פרשנות המקרא על כל פסוקיו וספריו אחד המוקדים בעימות בין הנצרות לבין היהדות, והתשובה לשאלה בדבר בן האלוהים היא דוגמה אחת מרבות לדבר. הספרות הנוצרית של העת העתיקה וימי הביניים מפרשת את המונח "בר אלהין", בן האלוהים שבספר דניאל, כמטרים את דמותו של בן האלוהים שלעתיד ישו הנוצרי. בדרשה המובאת למעלה מכנה הדורש היהודי את הנוצרים בתואר "הרשעים הבבליים", ומדגיש את צורת הריבוי: בן אלוהים ולא בן אלוה, שבה מופיע שם האל בפסוק מדניאל. והרי בדבר ייחודו של האל עצמו לא נחלקו שתי הדתות. את המונח העברי "בני האלוהים", המוכר מכמה מקומות במקרא ובייחוד מספר איוב, מפרש הדרשן כ"בני המלאכים".

לכאורה יש מקום לראות את "הרשעים הבבליים" כביטוי חד־פעמי, שכן נבוכדנצר הוא מלך בבל ועושי דברו הם אכן רשעים בבליים. אבל במדרש המכונה "אגדת בראשית" מוצגים הנוצרים בכינוי זה גם במקומות נוספים, שבהם אין־קשר בין העולם הנוצרי ובין בבל העתיקה ואנשיה, וכינוי הנוצרים בתואר "בבליים" הוא אחד המאפיינים של מדרש זה. כינויים נדירים אחרים לנוצרים באותו מדרש: סדום, אֲרָם, וכמובן גם אֱדוֹם, עֵשָׂו וּשְׂעִיר, וזאת בהתאם לזיהוי הקיסרות הרומית ויורשתה הביזנטית, והעולם הנוצרי כולו, עם עשו אחי יעקב, זיהוי הרווח בספרות התלמוד והמדרש.

פרטים אלה משתלבים במרכיבים אנטי־נוצריים נוספים שבמדרש "אגדת בראשית", והללו תומכים בהשערה המקובלת על חוקרים זה מכבר ושלפיה חי המחבר האלמוני של המדרש תחת שלטון נוצרי. לדעת ד"ר עזרא קהלני, מהדיר המדרש, חי ופעל המחבר בדרום־איטליה במאה התשיעית או העשירית, ועמדה זו תואמת את המעט הידוע לנו על יהודי איטליה באותם דורות. ידוע בבירור על קיומן של קהילות יהודיות באותם ימים בדרום־איטליה שתחת השלטון הביזנטי, שמרכזו בקונסטנטינופוליס, היא איסטנבול של ימינו. בדרך־כלל, אך לא בכל מקום ולא בכל זמן, גילו השלטונות הביזנטיים איבה כלפי היהודים והיהדות, ודברים אלה נכונים גם באשר ליהודי איטליה הביזנטית.

השערת הקשר האיטלקי של החיבור שלפנינו כרוכה במבנה הייחודי של החיבור, שאין דומה לו בכל ספרות המדרש. רוב המדרשים צמודים אל ספר מספרי המקרא, בעיקר חמשת ספרי התורה וחמש המגילות, ומלווים אותו מראשיתו עד סופו. מדרשים אחרים מותאמים אל לוח השנה ואל הקריאות בתורה ובנביאים התלויות אף הן בלוח השנה. מדרש אגדת בראשית שונה מכל אלה. הוא כולל 84 פרקים, והללו נחלקים ל־28 מערכות בנות שלוש יחידות בכל אחת. כל שלישייה כזו כוללת פרק מדרש על נושא מספר בראשית, פרק מהנביאים ופרק מספר תהילים באופן שבני השלישייה מקיימים ביניהם זיקה כלשהי.

אין ספק שהמדרש עוקב אחרי קריאת התורה בספר בראשית, והמבנה המיוחד שלו מייצג את המנהג המוכר כבר מימי התלמוד לקרוא בציבור בכל שבת קטעים מהתורה, מהנביאים (הפטרה) ומהכתובים, בייחוד מתהילים, ולדרוש בהם בציבור. מדרש אגדת בראשית מותאם אפוא אל השבתות שבהן קראו בתורה בספר בראשית.

המנהג הרווח כיום ברוב הקהילות היהודיות בעולם (הדבר שונה בחלק מהקהילות הרפורמיות) תואם את מנהג בבל בימי קדם, שלפיו מחולקת התורה לפרשות שמספרן כמספר שבתות השנה בקירוב, כל שבת ו"פרשת השבוע" שלה, כשספר בראשית נחלק ל־12 פרשות. אבל בארץ ישראל שרר מנהג שונה, שלפיו הושלמה קריאת התורה בשלוש עד שלוש וחצי שנים, והתורה נחלקה ל"סדרים", שכל אחד מהם קצר בכדי שליש בקירוב מהפרשה הבבלית. ספר בראשית כלל 43 "סדרים" כאלה.

הירידה המתמשכת במעמדה של ארץ ישראל לעומת עלייתם של בבל ומרכזים נוספים החלה כבר בתקופה הרומית, והיא נמשכה והלכה לאורך דורות השלטון הביזנטי ולאחריו בתקופה המוסלמית, ועמה נחלשו והלכו גם מנהגי ארץ־ישראל, ובהם מנהג הקריאה בתורה הארץ־ישראלי. 28 המערכות מייצגות כנראה את שלב הביניים של המעבר ממנהג ארץ ישראל למנהג בבל, בין 12 ל־43 שבתות קריאה בספר בראשית. מציאות ביניים כזו שררה בכמה מרכזים יהודיים בתקופה הביזנטית, ובהם קהילות דרום־איטליה. עובדות אלה מצטרפות אל שיקולים נוספים המחזקים, אך לא מוכיחים, את השערת מוצאו הדרום־איטלקי של מדרש אגדת בראשית.

איטליה היא גם ארץ הופעתו הראשונה בדפוס של מדרש אגדת בראשית. בשנת 1618 נדפס בוונציה ספרו של ר' מנחם די לונזנו "שתי ידות". הספר כולל שני חלקים, שתי ידות בלשונו של המחבר, שבכל אחד מהם חמש "אצבעות". ה"יד" הראשונה מכונה "יד עני" ובה חמישה חיבורים של לונזנו בעצמו, וה"יד" האחרת, "יד המלך", כוללת חמישה חיבורים קדומים ובהם אגדת בראשית.

הימים ימי הרנסנס המאוחרים, ועל אף האווירה הליברלית־יחסית המאפיינת את התקופה באיטליה אירעו בה לא מעט אירועים של שנאה וקנאות, ובהם הקמתה של האינקוויזיציה בשנת 1542, שריפת התלמוד ברומא בשנת 1553 בפקודת האפיפיור יוליוס השלישי, והעלאתו של ג'ורדנו ברונו על המוקד בשנת 1600. שני המאורעות, אגב, התרחשו בקמפו די פיורי ברומא. על ספרי היהודים הוטלה צנזורה קפדנית וידה הקשה נמשכה גם אל המאה ה־17, ועימה גם צנזורה עצמית של היהודים. הדבר בא לידי ביטוי גם בכמה מקומות בנוסח אגדת בראשית, ובהם הכינוי הנזכר לעיל "הרשעים הבבליים".

> **בשנת 1618 נדפס בוונציה ספרו של ר' מנחם די לונזנו "שתי ידות" הכולל את אגדת בראשית. הימים ימי הרנסנס הליברליים כביכול, אבל לא במה שנוגע ליהודים: די לזכור את שריפת התלמוד ברומא בשנת 1553**

מחבר המדרש ניזון מכמה מקורות שקדמו לו ובראשם מדרש תנחומא, במהדורה שיצאה לאור בידי שלמה בובר בווילנה בשנת 1885 תחת הכותרת השגויה "מדרש תנחומא הקדום והישן". מהדורה קודמת אבל שונה למדי של מדרש תנחומא לתורה היתה מוכרת מזה דורות רבים ונדפסה כבר בשנת 1545, גם היא בוונציה. הידיעות על תפוצתו של מדרש תנחומא "הקדום והישן" כביכול תואמות אף הן את השערת המוצא האיטלקי של הספר.

מקור מפתיע מטיפוס אחר הוא פיוטיו של שמעון בר מגס, פייטן שחי ופעל בארץ ישראל במאה השישית או השביעית. במבוא לספרו מצטט קהלני את חוקר הפיוט והשירה יוסף יהלום שכתב, "עוד אגדות המתגלגלות בפיוטי שמעון ומקבילותיהן נמצאות בתוך חיבורים הנחשבים מאוחרים, למשל אגדת בראשית" (עמ' 73, הערה 53). בלי להיכנס לעבי הקורה של תולדות פיוטי ארץ ישראל ותפוצתם נאמר שפיוטים אלה נפוצו לא מעט באיטליה ומשם המשיכו לאשכנז, שמורשתה הקדומה נשענה הרבה על מסורות ארץ ישראל ואיטליה.

לדברי קהלני, מהדיר המדרש שלפנינו, מרבה בעל אגדת בראשית לצטט מתוך המקרא כולו, וזאת למעלה מן הממוצע בספרות המדרש הקלאסית. ועוד מדבריו: "בדרשות רבות ניתן לזהות רגישות לשונית של בעל אגדת בראשית הבאה לידי ביטוי במשחקי מלים, בלשון נופל על לשון וכדומה. רגישות זו נחשפת בעיקר בהשוואה למקורות שעמדו לפניו, ובהם לא תמיד קיימת רגישות זו" (עמ' 90). ועוד: "בעל אגדת בראשית מרבה לכלול בדרשות דוגמאות מן המקרא – של אישים, אירועים ועוד, והן מובאות כהדגמות לרעיון המובא בדרשה וכך מעניקות לו משנה תוקף". רבות מהדרשות נחתמות בדברי עידוד, נחמה ותקווה, גם זאת בדומה למדרשי תנחומא המוכרים.

כאמור, ניכרת במדרש זה זיקה בין היחידה הנדרשת מספר בראשית ובין פרק הנביאים המקביל, שנקרא ככל הנראה כהפטרה לאותה יחידה מן התורה. והרי כמה דוגמאות: פרק ד' במדרש נפתח בפסוק "ויזכור אלוהים את נח" (בראשית ח' א'); במקביל נפתח פרק ה' בפסוק מירמיהו "הבן יקיר לי אפרים... כי מדי דברי בו זכור אזכרנו..." (ל"א כ'); וגם בהמשך שני הפרקים ניכרת ההקבלה בין שתי זכירות אלה. בדומה לזאת נפתח פרק כ"ח בפסוק "וה' פקד את שרה" (בראשית כ"א א') ובסיפור הולדת יצחק לשרה העקרה, ובדומה נפתח פרק כ"ט בסיפור פקידתה של חנה והולדת שמואל הנביא ובפסוק "כי פקד ה' את חנה" (שמואל א' ב' כ"א); וגם כאן נמשכות הדרשות באותן פקידות לאורך שני הפרקים. ועוד דוגמה: פרק י"ט בנוי סביב הסיפור על אברהם ה"יושב פתח האוהל כחום היום" (בראשית י"ח א'), והפרק הבא נפתח בפסוק מספר מלאכי "כי הנה היום בא בוער כתנור" (ג' י"ט).

אחד האמצעים הספרותיים הנפוצים בכלל מדרשי האגדה הוא המשל, והדבר נכון גם באשר לאגדת בראשית. רבים מהמשלים המובאים בו נשענים על מקבילות/מקורות המוכרים ממדרש תנחומא במהדורת בובר, אבל נראה שלרובם אין מקבילות ידועות והם נובעים מדמיונו של המחבר או ממקורות שאינם מוכרים לנו. נביא כאן שתי דוגמאות למשלים שאינם מוכרים ממקום אחר:

א. בפרק י"א מובא משל המתייחס לדברי חבריו של איוב הטוענים נגדו: "אתמול היית 'איש תם וישר ירא אלוהים וסר מרע' (איוב א' ח' ועוד) ועכשיו אמרת כך: 'אדברה ולא איראנו' (ט' ל"ה)". לדברי חבריו של איוב משול הוא לאיסרטיוטוס שנעשה ליסטיס, כלומר לקצין צבא או משטרה שהפך את עורו והיה לשודד. על כך עונה הקב"ה: "בדקתי זה וזה, והליסטיס יפה מן האיסטרטיוטוס", וזאת על־פי פסוקים אחרים מאיוב ובהשוואה לדבריהם של אישי מקרא נוספים.

ב. המשל המופיע בפרק ע"ד וזו לשונו בשינויים קלים: "משל למלך שקרא למטרונה (גברת, לפעמים מלכה) שלו ולא ענתה אותו. כעס ויצא לו למדינת הים. התחילה פורשת בספינות בימים ונהרות ובמדבריות, חוזרת לראות דמותו ולא מוצאה, והמלך שומע ומשחק עליה ואומר: כשהייתי אצלה בקיטון (חדר פנימי קטן) וקראתי אותה לא השגיחה עלי ועכשיו היא מחזרת בכל העולם, אף אני איני משגיח בה". כאן באים פסוקי מקרא המבטאים את ריחוקו של האל מעמו, אך אל דאגה: הפרק מסתיים ב"דבר טוב": "שמעו דבר ה'" (ירמיהו ב' ד'), "אבל אם תשמעו תשבו בשלוה וחיים שנאמר: 'שמעו ותחי נפשכם' (ישעיהו נ"ה ג')".

הספר שלפנינו ערוך היטב, לשונו ברורה ונקייה, עיצובו מכובד והוא משתלב בהצלחה רבה במגמת ההדרה המדעית של מדרשים, מוכרים ופחות מוכרים. הכרך עב הכרס מכיל מבוא מפורט המשתרע על־פני 132 עמודים. אל גוף המהדורה הביקורתית של המדרש נלווה מדור, מפורט גם הוא, של שינויים בין עידי הנוסח השונים וכן פירוש צמוד ומבואות מקראיים. בסוף הכרך נמצאים תצלומים של קטעי גניזה ושערים של דפוסים קודמים, ובהם "שתי ידות" הנזכר למעלה, מפתחות נושאים ורשימות ביבליוגרפיות של מקורות ומחקרים מתאימים כמקובל במהדורות מדעיות משובחות. הופעתו של הספר במהדורת קהלני מביאה לרשות הרבים מדרש כמעט בלתי מוכר, מקורי ורב־עניין.